

Diivanikirjandus ja dervišikirjandus*

Haljand Udam

Väike-Aasia kultuuri oluliseks mõjutajaks oli mongolite tungimine Kesk-Aasiasse ja Iraani 13. sajandi alguses. Mongolite poolt tühjaks laastatud aladelt ja eeskätt linnadest põgenesid inimesed kaugemale, kuhu mongolid veel polnud jõudnud. Kesk-Aasiast läks põgenikevool valdavalt Afganistani ja Indiassa, Iraanist ja Kesk-Aasia läänealadelt otsiti pelgupaika Väike-Aasias. Pagulaste enamiku moodustasid käsitöölised, kaupmehed ja haritlased, kes vajasisid eksisteerimiseks stabiilset miljööd, mis oli säilinud islamiusuliste valitsejate valdustes. Viimastest oli olulisim ja jõukaim Ikonioni sultanaat. Tühjaks laastatud aladelt tuli läände ka palju jutlustajaid-misjonäre-dervišeid, kes leidsid endale avara tööpõllu türki rändhõimude näol. Viimased olid üsna sageli vaid nime poolest muslimid. Hõimude seas tegid misjonitööd enamasti Jassavija vennaskonna dervišid. Türki ülikliku ja õpetlaskirjanduse kujunemise juures oli silmapaistvamaid iraani-tadžiki luuletajaid Džalāl ad-Dīn Rūmī, teise nimega Mevlana. Tema perekond pärines Afganistani põhjaosas asuvast Balhi linnast. Ta isa Bahā ad-Dīn Valad, kes oli mõjukas jutlustaja ja teoloog, oli koos perekonnaga läinud aastal 1212 palverännakule Mekasse. Et tee kodupaika oli mongolite tõttu suletud, tuli ta pühast linnast esmalt Süüriasse ja sealt, pärast 7-aastast viibimist Larendes (Karamanis), 1228. aastal Ikonioni ehk Konyasse, kus valitses Alauddin Keykubad I. Mevlana poeg Sultān Valad oli esimesi, kes kirjutas türki keeles, jälgides pärsia luulekunsti kaanonit. Viimase raamides loodud stiililiselt nüansirohket ja väljenduslikult nõtket kirjandust, mida viljeldi lääne mõju domineerima hakkamiseni 19. sajandi teisel poolel, hakati

*Peatükk on võetud veel avaldamata raamatust *Türki. Teekond läbi Türki tsivilisatsiooni ajaloo*.

nimetama diivanikirjanduseks (*Divan edebiyati*) või mõneti ahtamas käsituses diivaniluuleks. Oma taotluste, vaimsure ja tundelisuse poolest oli ta suuresti identne pärsia kirjandusega, tema tundmine eeldas pärsia keele, kirjanduse, poetika ja retoorika tundmist. Diivanikirjandus kasutas kõiki pärsia kirjanduses juba varem kujunenud vorme: lüürilises luules olid need *gazel*, *rubai*, *kaside* ja *kit'a* ning eepilises luules *mesnevi*. Lüürilistes vormides luuletuste kogu oli *divan*. Diivanikirjandus ei kõnelnud konkreetsete spontaansete kujundite, vaid pigem üldistavate sümbolite ja analoogiatega keeles. Konkreetsete kujundid taandati alati teatavateks pärimuslikeks arhetüübilise tähendusega mallkujunditeks, nüüdiskultuuris nimetatakse neid klišeudeks. Türgi kultuuris kujunes ilmekas keelte hierarhia: araabia keel jäi pelgalt usuõpetuse ja jurisprudenti ning sedasi ka vaimulikkonna keeleks, ilmalik ja õukondlik kultuur järgis iraani eeskujusid, kõrgemate seisuste kultuur oli kakskeelne, türgi keel kui selline oli madalamate seisuste keel, kuid ka sellesse tungis usuõpetuse ja iseäranis dervižite äratustegevuse kaudu kõrgemate seisuste kultuuri sugemeid. Sajandeid intensiivse kõrgkultuuri miljöös elanud lihtrahva teadvuses muutus kooli- ja raamatukultuur olulisemaks kui genuiinne rahvakultuur ja folkloor.

Veel olulisem kui kirjanduse alusepanijana on Mevlana Türgi ajaloos Mevlevi dervišivennaskonna rajajana. Kuigi vabariiklikus Türgis vennaskondade tegevus keelustati, on see ühel või teisel viisil jätkunud, enim tuntud on just Mevlevi ehk keerlevate dervižite tantsuetendused. Tants, muusika ja oma rajaja Mevlana luule lugemine on selles vennaskonnas viljeldava meditatsiooni peamisi vorme. 1228. aastal oli Konyas valminud suur mošee, Rūmī eluajal lisandus sellele veel mitu ehitist (kaks neist: Ince Minareli ja Karatay medrese on alles veel praegugi). Kui õpetatud teoloog Bahā ad-Dīn Valad suri, päris Džalāl ad-Dīn tema ametikoha ja pälvis üldise tunnustuse oma õpetatusega. Ta reisis mitu korda Damaskusesse, kus jõudis kohtuda arvatavasti Ibn Arabīga (suri 1240), keda loetakse dervižite usu- ja jumalatundmisõpetuse kõige suuremaks viljelejaks. Ibn Arabī õpilane Sadr ad-Dīn Kunavī, kes kirjutas olulisi kommentaare oma õpetaja teoste selektamiseks, elas hiljem Konyas ja oli Rūmīga seotud “erilise sõpruse ja lähedusega”. Hoopis pöördelisemaks aga oli Rūmī kohtumine rändava derviši Šamsiga. Kui Šams Konyast lahkus — on arvamused, et ta hoopis tapeti, sest hulgusderviši mõju Rūmīle muutus nii suureks, et hakkas ohustama tema kui õukonnale lähedase usuteadlase ja õpetlase mainet —, asus Rūmī oma igatsuse väljendamiseks kirjutama lüürilisi luuletusi. Šams oli muutunud Rūmī jaoks otsekui Jumalat kujutavaks ikooniks. Kui ta maisusest kadus,

leidis Rūmī tema kuju iseenda meelest. Kogu ta lüüriline luule, mis moodustab suure diivani, on meditatsiooniline kujutluslik kõnelemine maisuses kadunuks jäänud, kuid luuletaja sisemuses uuesti leitud õpetajaga. Sellegipoolest jäi Rūmī auväärseks õpetajaks, kes koondas enda ümber suure hulga õpilasi. Viimastele peetud õpetuskõnedest, mis olid enamasti luule vormis, kujunes suur filosoofiline eepos, mida tuntakse lihtsalt *Paarivärsside*, araabia keeles *Masnavī* nime all. Sõnumi kõikehõlmavust silmas pidades on seda nimetatud ka *Pärsia Koraaniks*. 17. sajandil tõlkis selle proosavormi türki keelde Ismail Ankaravi. Mevlevi vennaskonna peamine korraldaja oli Sultān Valad. Vennaskonna keskusi tekkis paljudes Osmanite riigi paikades ja tema liikmed olid mõjukad paljudes eluvaldkondades, sealhulgas ka sultanite õukondades. Türki traditsioonilise muusika, kalligraafia ja miniatuurmaali ning ka muude kunstialade silmapaistvad viljelejad olid saanud sageli Mevlevi vennaskonna pühenduse.

Yunus Emre. Dervišite tavad ja õpetused.

Türki rahvaliku dervišikirjanduse rajaja ja viljeleja oli Yunus Emre. Vanimad andmed tema kohta pärinevad *Vilayet-name*'st, millesse on koondatud lugusid Ahmad Jassavist alguse saanud vennaskonna õpetajatest, eeskätt Hunkar Bektaşist ja seejärel ka teistest äratusõpetajatest. Need lood on enamasti muinasjutulaadsed, sest rahva hulgas hinnati õpetaja raamatutarkusest rohkem tema üleloomulikke võimeid. Õpetaja imeteod (neid tähistav araabiakeelne termin *karamat* on kreeka sõna *charisma* mugandus) kinnitasid kõige selgemini tema osadust Jumalaga. Niisuguseid pärimusi koguti hoolega ja koondati raamatuteks. Kõikidel vennaskondadel oli teoseid oma rajajate ja õpetajate tegudest. Neid (teoseid) kasutati oma õpetuse kuulutamiseks ja veel enam meditatsioonidel, mida nimetati terminiga *zīkr* 'meenutamine', raamatulikum termin oli araabiakeelne *samā'* — 'kuulamine'. Islamis on ainus sakrament pühakirja lugemine ja selle kuulamine, selle rütmid, vibratsioonid ja intonatsioonid äratasid kuulaja hinges osaduse Jumalaga. Sedasama taotles dervišite meditatsioonidel harrastatav muusika, laul ja samuti tants. Dervišite luule ja muusika on sakraalne kunst, sakraalne kunst on ka samu rütme kajastav kalligraafia, miniatuurmaal ja ornament. Ka ehituskunst oli allutatud samasugustele rütmi ja proportsioonide seaduspäradele. Yunus Emre suri 1321. aastal 72-aastaselt, ta olevat kohanud isegi Rūmīd. Tema luulelooming on suuresti ühte sulanud tema

aja teiste dervišiluuletajate loominguga. On iseloomulik, et suure osa tema pärandist moodustavad just pärimusliku türgi rahvaluule vormid, mitte pärsia luule vormides loodud teosed. *Vilayet-name* jutustab, kuidas Emrest sai Bektaši õpilane.

Kui Bektaš Rūmī maale saabus, tulid kõik vagamehed teda tervitama. Emre, kes oli siis noor tugev mees, keeldus tulemast, öeldes: “Päeval, kui pühadust jaotati, ei näinud ma meie Armastatu juures ühtegi sellenimelist.” Kui Bektaš sellest kuulis, palus ta siiski Emre enda ette tuua ja ütles talle: “Kuulsin, et sa ei olevat pühaduse jagamise päeval kohanud ühtegi minunimelist. Aga kas sa mäletad märki jagaja käel?” “Sellel kogunemisel,” vastas Emre, “seisime me roheline loori ees. Loori tagant ilmus käsi, mis meile saladust jagas. Selle käe pihul oli roheline iludusemärk. Isegi praegu tunneksin selle ära.” Siis sirutas Bektaš oma käe ja avas peo, näidates sellel olevat rohelist märki. Emre karjatas kolm korda: “*Tapduk Hunkar!*” (Alistun sulle, Hunkar). Bektaš õnnistas teda, kuulutas oma õpilaseks ja lähetas ta koju tagasi.

Teise pärimuse järgi oli Yunus Emre mitte otse Bektaši, vaid Tapduk Emre õpilane. Ta oli Sivrihisari lähedal elanud talupoeg.

Kord ikalduseaastal kuulis ta Bektaši heldusest ja läks tema käest abi otsima. Ta tõi Bektašile kingituseks korvi alõtšamarjadega. Kui Emre koju naasma hakkas, laskis Bektaš temalt küsida: “Küsi, mida ta minult tahab, nisu või õnnistust?” Yunus Emre eelistas nisu: “Milleks mulle õnnistust? Andke mulle nisu.” “Kui vajatakse nisu, siis anname seda. Aga õnnistusi annaksin, kui ta tahab, iga ploomikivi kohta kaks.” Yunus eelistas ikka veel nisu: “Mul on pere ja lapsed, nisu varal elame näljaaja üle.” Siis pakkus Bektaš iga kivi kohta kümme õnnistust, kuid Yunus eelistas ikka nisu. Ta saigi nisu nii palju, kui ta härg ära vedada jõudis. Koduküla serval taipas ta äkki, millise rumaluse ta oli teinud: “Mulle pakuti kümnet õnnistust iga kivi kohta, kuid mina valisin nisu. Nisu lõpeb peatselt, kuid õnnistus jääks minuga surmani!” Ta läks Bektaši juurde tagasi, kuid too ütles: “Varakambri võtmed andsime nüüd Tapduki kätte, mingi nõudku temalt oma saatuse kätte!” Talupoeg Yunus läks Tapduki juurde ja nõustus teda teenima sulasena 40 aastat. Kui need aastad juba möödaks olid, kogunesid Tapduki õpilased kord meditatsioonile (seda nimetati ka terminiga *meclis*). Meditatsioonis osales alati ilusa häälega laulja Yunus Güyende, seekordki palus õpetaja, et ta laulaks. Kuid tol korral ei saanud ta sõnagi suust. Siis ütles Tapduk Yunus Emrele: “Õpetaja õnnistus on jõudnud selleni, kelle jaoks ta määratud oli. Aeg tuli ja me avasime varakambri, andsime su saatuse üleni sinu kätte. Laula sina!” Yunus Emre silmadelt kadus kae, armastuse ja iha meri hakkas keema ning väljus kallastest, ta avas suu ja hakkas laulma. Tema lauludest sai suur diivan.

Selles loos sisaldub mitu olulist seika nii dervižite elu kui ka kogu traditsioonilise maailmakäsituse mõistmiseks. Selle järgi domineerivad kõikjal hierarhilised suhted: Jumal on kõiksuse algpõhjus ja maailma looja, kogu loodud maailm, sealhulgas inimene ja ühiskond, alluvad temale ja sõltuvad temast. Jumal on nagu senjäär, inimene on tema vasall, sõjamees tema väes. Usk on seega oma sõltuvuse teadvustamine ja tunnistamine, truudusevanne ja valmisolek teenida. Teenistuse eest tasub Jumal õnnistusega. See struktuur toimib kõikjal, hõimu lihtliige teenib hõimuvanemaid, riigi alam teenib valitsejat, sõdur teenib oma väepealikut. Väepealik peab uskuma ja panema oma lootuse Jumala peale, võit sõjas on Jumala õnnistuse märk. Dervižite maailmakäsituses jõuab Jumala õnnistus õpilaseni õpetaja vahendusel, õpetaja ja õpilase suhted on analoogsed senjööri ja vasalli suhtega, edenemine tarkuseõpinguis ei tulene mitte pelgalt raamatutarkuse omandamisest, vaid ustava teenimisega pälvitud õnnistusest. Meie loos sümboliseerib niisugust andumuslikku ustavust 40 teenistusaastat. Ning ka luuleanne ei ole loomuliku andekuse ja püüdlikkuse vili, vaid ärkab spontaanselt kui äravalituse ja õnnistuse märk. Looja ja loodu vastastikune suhe võib avalduda mitmeti. See võib olla isanda ja orja suhe, selle tasandi väliseks märgiks ühiskonnas on käsu- ja seaduseõpetus, Jumal on kehtestanud usklike jaoks seaduse, mida inimene peab andumusega järgima. See võib olla ka senjööri ja vasalli, kuninga ja tema sõjamehe suhe. See ei ole enam käsu ja sunni, vaid vaba valiku valdkond, teenimistootuse annab rüütel kuningale oma vaba valiku põhjal. See võib olla aga hoopis veel armastatu ja armastaja vaheline suhe, selles valdkonnas on ületatud kõik mõistusepärast sõnastatavad suhetevormid. Jäänud on üksnes kirm olla koos ja ühes oma armastatuga, kes on Jumala võrdkuju. Selline andumuslik üksus on ainujumalause kõrgeim vorm. Niisugust usku viljelevad dervišid on kõige täiuslikumad usklikud. Inimlik armastus, mida dervišid on ainiti luulendanud, on selles valdkonnas ühtlasi ülima metafüüsilise tõe sümbol.

Sellekohaseid tekste leiame Džalāl ad-Dīn Rūmī loomingust:

Jumala poole pöördudes ütleb ta: “Kui mees ja naine saavad üheks, oled Sina nende ühtsus, kui mõlemad ühinejad on üheks saanud, oled Sina see Üks. Sina oled andnud kuju Minule ja Meiele, et mängida Iseendaga austuse osutamise mängu — et kõik minad ja sinad ühineksid üheks hingeaks ja sulaksid ühte Armastatuga.”

Jumalas ei ole paika kahele minale. Sina ütled: “Mina!” ja tema ütleb: “Mina!” Seega, kas sured sina Tema ees, või sureb Tema sinu ees. Kuid on mõeldamatu ja võimatu, et Jumal sureb, sest ta on Elav ja Igavene. Et Tema

surra ei saa, pead surema sina, et Ta saaks ilmutada end Iseendale sinus, ja kahesus kaoks.

Armastatu küsis kord oma armastajalt: “Keda armastad sa enim — ennast või mind?” Too vastas: “Olen surnud endale ja elan sinu varal. Olen iseene-se ja enda omaduste poolest olematus ja olen olemas vaid osadusest sinuga. Olen unustanud iseenda ja saanud teadjaks sinu tarkuse kaudu. Olen mine-tanud kogu oma väe ja saanud võimsaks sinu väest.”

Armastajat ja seega ka täiuslikku dervišit tähistas dervišite õpetuskirjan-duses araabia termin *‘ašiq*, tuletis sõnast *‘išq*, ‘armastus’. See sõna laenati türgi rahvakeelde, kus ta hakkas tähendama armastuse teed käivat usklikku ja ühtlasi usulise lembeluule viljelejat laulikut. Mõnikord muutus see isegi pärisnimeks nagu näiteks Ašiq Paša (1272–1332) puhul. Ta vanaisa oli pärit Iraanist ja oli osalenud juhina rahvaülestõususes, ta isa oli dervišivennaskonna juht ja pidas ühtlasi kõrgeid riigiameteid Kirsehiri linnas. Ka Ašiq Paša veetis kogu oma elu selles linnas, olles hinnatud ja austatud kui õpetlane ja vagamees. Tema loomingus valdas didaktiline luule, ta lemmikvorm oli õpetuspoeem. Selles osas järgis ta suuresti Rūmī eeskuju. Kui lüüriline luu-letus sündis enamasti spontaanse inspiratsiooni ajal, siis didaktilise õpetus-poeemi algkujuks oli jutlus. Usu- ja tarkuseõpetuse tõdesid ja neid seleta-vaid tähendamissõnu, allegooriaid, legende, pärimusi, anekdoote ja rahva-jutte esitati eepilise luule ehk *masnavī* vormis. Niisugune õpetuspoeem oli üles ehitatud raamjutustusena, mida läänes tuntakse samuti idamaise rahva-kirjanduse, eeskätt *1001 öö* vahendusel. Ašiq Paša olulisim teos on *Garib-name*, see jaguneb 10 peatükiks, iga peatükk jutustab nähtusest, mille oma-pära on seotud peatüki numbriga: esimene peatükk käsitleb ainsuslikkust — Jumalat ja maailma, teine peatükk jutustab nähtustest ja olemustest, mis ek-sisteerivad vastandpaaridena, nagu maisus ja ülemaisus, headus ja kurjus, hing ja ihu, öö ja päev. Kolmanda peatüki aineks on olemise kolm mõõdet, nagu minevik, olevik ja tulevik. Neljanda peatüki aineks on neli ürgelemen-ti ja neli paradiisijõge, viies kõneleb viiest meelest. Kuues peatükk vestab maaharimise kuuest osalisest: külvajast, seemnest, põllust, veest, päikesest ja Jumala õnnistusest. Põlluharimise kuut osa samastab ta jumalatundmise tee kuue astmega: õpetaja, Koraani, inimsüdame, tarkuse, müstilise armas-tuse ja müstilise väega. Number üheksale leiab autor vasteid veski üheksast osast ja jumalatundmise tee üheksast järgust.

Luuletaja järglaste hulgas oli teisigi kirjamehi, kellest kuulsaim on ta pojapoja poeg, ajaloolane Ašiq Paša Zade (Derviš Ahmet ibn Seyh Yahya ibn Seyh Salman ibn Ašiq Paša, 1400–1484), kes kirjutas parima käsitluse

Osmanite riigi algusperioodi ajaloost. Sultanite Murat II ja Mehmet II aja sündmused pani ta oma raamatus *Tevarih-i Al-i Osman* kirja neis vahetult osalenu veenvusega.

Yunus Emre rahvaliku luule eriomaseks vormiks oli *tekerleme* — absurdisugemelisele sõnamängule rajatud luuletus. Selle näiteks võib olla niimoodi algav laul:

Kord ronisin ma ploomipuule, et maitsta ladvast viinamarju. Kuid kohe küsis aiaisand: Miks sööd sa minu pähkleid.

Kõnekäänuks on kujunenud selle luuletuse edasised värsid kalast, kes käib papli otsas pigist tehtud moosi söömas. . . 17. sajandil elanud derviš Niyazi Misri, kes pärimuse järgi kuulus juudi müstiku Sabbatai Zvi sõpruskonda, kirjutas selle luuletuse allegoorilise tähenduse seletamiseks omalaadse, kogu esoteerilise filosoofia süsteemi esitava õpetatud kommentaariumi, milles ta väidab:

Selle salmiga tahab luuletaja öelda, et iga tegu on puu, mis kannab ainult talle omast vilja. Nagu välises ilmas sünnib vili talle omasest puust, nii on ka igal teol vahend, mille varal temani jõutakse. Näiteks väliste asjade tundmiseni jõudmisel on vahendeiks keel, grammatika, süntaks, loogika, kirjandus, skolastika, retoorika, jurisprudents, prohveti pärimuse ja Koraani kommentaaride õppimine, filosoofia ja astronoomia. Sisemise tarkuse juurde jõudmiseks on olulised vahendid siiras andumus ja ainitine mõtlus, sisemiseks teejuhiks on napp söök, napp jutt ja napp uni, mida inimesed aga eiravad. Tõeni jõudmise vahendiks on loobumine maisusest, loobumine ülemaisusest ja ka iseendast. Auväärne õpetaja peab ploomi, viinamarja ja pähkli all silmas vastavalt Jumala seadust (*šarī'at*), vagadusetekonda (*tariqat*) ja osadust ainsusega (*haqīqat*). Sest ploomist süüakse vaid välist osa, mitte kivi. Ploomiga sarnanev tähendab tegude välist külge. Viinamarju võib süüa, aga neist saab teha ka muid asju, mis head maitsevad: magusat kooki, moosi, äädikat ja muud. Kuid temas on ikkagi veel edevuse, silmakirjatsemise, auahnuse ja eneseimetlemise kivikesi, mistõttu teda samastatakse “sisemise tegutsemisega” ja veel mitte tõega. Pätkel on aga tõelisuse täiuslik võrdkuju. Pätkli sisemuses pole midagi kõlbmatut. Kogu tema sisu on söödav ja ta on rohuks paljude haiguste korral. Aiaisand on täiuslik vaimne õpetaja. Tema juhtimise all võib õppida eristama mitmesuguseid vilju ja jõuda tõeni.

Yunus Emre absurdipärimuse jätkajaist on tuntumad 15. sajandil elanud Kaygusuz Abdal, kelle luule on täis kirjeldusi kõige kummalisematest kogemustest ja nägemustest. Ühes oma tuntumas laulus näiteks kujutab ta inimese hinge selgumist ja animaalse hinge toimest vabanemist neli-

kümmend päeva kestvas meditatsioonis vintske ja kõhna hane küpsetamisega pajas kaane all, pärast nelikümmend päeva kestnud keetmist on lind ikka veel täiesti kõlbmatu. Kaygusuz oli arvatavasti üks niinimetatud abdalani Rum'i nime all tuntud hulkurdervišitest, kes rändasid kõikides Osmanite valdustes. Nad rõivastusid loomanahkadesse ja kandsid hõbedast kõrvarõngaid. 14. sajandil olevat elanud keegi Barak Baba, kes olevat end pidanud kord karuks ja mõmisenud, kord jälle ahviks, kes tantsib. Sageli tarvitasid sellised dervišid oopiumi. 15. sajandi kunstnik Siyah Kalam on neid kujutanud oma grotesksetel joonistustel.

Sageli on selline looming spontaanse inspiratsiooni tulemus ega ole kuidagimoodi seotud luuletaja teadliku taotlusega. Selliseid fenomene on ühes või teises vormis esinenud läbi aegade tänapäevani. Adana poolkirjaoskamatu sepp Ismail Emre hakkas 1940. aasta paiku looma pärimuslikus vormis müstilisi luuletusi, langedes inspiratsioonihetkedel sageli poolteadvusetusse seisundisse. 1958. aasta detsembris olevat ta ühe oma luuletuse sünni hetkel viibinud külmas bussis Konya ja Ankara vahel. Inspiratsioonipalang oli nii intensiivne, et andis sooja tervele bussitäiele inimestele. Samasse valdkonda kuulub pimeda rahvalauliku Āşik Veyseli (1894–1973) looming, kes esitas oma pärimuslikus laadis loodud laule keelpill *saz*'i saatel.

Rahvaliku õpetuskirjanduse ja pelgalt ajaviitekirjanduse vahel puudus selge piir. Vana raamatukirjutamise ja linnakultuuri tavade ühiskonnas oli tavaline, et kõrgestiililisi teoseid mugandati rahvakirjanduseks; ka rahvakirjanduse ainestik ja motiivid võisid sageli leida koha haritlaskirjanduse teostes. Türgi nagu kogu Oriendi rahvakirjanduse olulisimaks žanriks oli naljand ehk anekdoot, mis oli üpris sageli seotud veel dervišite absurdkirjandusega. Mitmesugust algupära ja enamasti väga vanu motiive arendavad anekdootid aja jooksul moendusid, neid koondati suuremateks tsükliks või isegi terveteks romaanideks anekdootides. Viimaseid ühendas tavaliselt tervikuks anekdootide ühine peakangelane. Türgi anekdootide tuntum kangeline on Hodža Nasreddin. Temast pajatavad lood, milles olulist osa mängivad absurdimotiivid, on türgi rahvakirjanduse enim tuntud osa.

Müstilisel inspiratsioonil võis olla väljundeid ka teistesse eluvaldkondadesse. Sageli on niisugustest usulise inspiratsiooni seisundis viibivatest inimestest saanud õigluse taganõudjad ja suurte rahvalikumiste juhid. Dervišivennaskonnad on sageli algatanud suuri ülestõuse ja rahvasõdu riigivõimu kui türannia vastu. Islami poliitiline õpetus hindab enamasti alalhoid-

liikust ja seadusekuulekust, kuid möönab siiski inimeste õigust tegutseda ebaõiglase ja seadust eirava türanni (*zalim*) vastu. Et niisugune spontaansest inspiratsioonist lähtuv õpetuse tõlgendamine (*idždihād*) on võõras sunniitidele, kuid omane šiiitidele, on kõik sellised liikumised saanud mõneti šiiitliku varjundi. Türgi sunniitlikul seadusel põhinenud riigivõim on kõiki selliseid liikumisi seostanud esmajoones šiiitidega ja on šiiite käsitanud alati kui riigi põhivaenlasi. Suurimaid kesk võimu vastaseid rahvaülesteose Türgi ajaloos toimus 15. sajandi alguses. Selle ajendas šeik Badr ad-Dīn Simavi inspiratsiooniline õpetus, mis vastustas ebavõrdsusele ja sõltumisele rajatud riigikorda, lähtudes utoopiale omastest kujutlustest. Mainitud kujutlused olid iseäranis omased šiiitide esoteerilistele õpetustele, kujutlused ülemaistest paradiisiriikidest ja -linnadest, kus pole maisusele omaseid eluvorme, vabaduse puudumist, seadusi ja piiranguid, olid neis tavalised. Mõnigi õpetaja võis kehtvas ekstaasiseisundis tunda end sellise ülemaise riigi asukana ja unustada maisele eksistentsile omased seadused. Araabiakeelne termin *l-maqām* ja selle pärsia vaste [arvatavasti *nakūd nabud*] võis olla lähteks hilisemale, sama tähenduse ja struktuuriga kreeka sõnale *ou topia*.

Mõneti teises valdkonnas osutus mõjukaks juudi õpetlasele ja kabalistile Sabbatai Svile (1626–1676) osaks saanud inspiratsioon: ta kuulutas enda messiaks ja astus hiljem oma pooldajatega islami usku. Juudi pärimusliku esoterismi kabalistika ja dervižite õpetuse ühinemine niisuguse inspiratsiooni mõjul oli mõlemale uskkonnale ärevust tekitanud kogemuseks. Türgi islamiusulised juudid, keda nimetatid *dönme*'deks, moodustavad veel praegugi mõjuka kogukonna. Lisagem veel, et 20. sajandi alguses sai ühes niisuguses vennaskonnas pühenduse saksa insener, kes hiljem nimetas ennast Rudolf von Sebottendorfsiks ja oli 1920. aastate alguses okultistliku Thule ühingu asutajaid ning ühtlasi üks neist, kes inspireeris Adolf Hitlerit kirjutama oma *Mein Kampf*.